

اشاره

از دیر زمان شهر پرآوازه اصفهان یکی از مراکز بزرگ علم و دانش و حوزه پررونق علوم دینی بوده است. اما باکمال تأسف پس از دوره قاجار، چراغ علم و دانش در آن دیار رو به خاموشی گذاشت و امروزه از آن جز نام و آوازه مکتب دوره صفویه و چندین مدرسه، چیزی باقی نمانده است. زمانی شهر و مدارس پرشمار اصفهان مهبط و معبد حکیمان و عالمانی چون میرداماد، شیخ بهایی، ملاصدرا، میرفندرسکی و صدها عالم، عارف و حکیم و فقیه بوده که مزار بسیاری از آنان در تخت فولاد اصفهان زیارتگاه اهل دل است. «الف. لام. میم.» عنوان سلسله مقاله‌هایی است که به معرفی مدارس جهان می‌پردازد. گرچه پس از سه شماره ادامه آن اندکی به تأخیر افتاد، لیکن در شماره قبل و این شماره در چند قسمت مدارس استان اصفهان معرفی خواهد شد. امیدواریم این مجموعه با ادامه نگارش این سلسله مقالات تکمیل گردد.

الف. لام. میم.

(مدارس بی‌نشان دوره صفویه)

(۶)

سمیه هاشم‌زاده*

در دوره صفویه که اصفهان مهد علم و دانش و مرکز اجتماع علما و فقها و چهره‌های مبرز تحقیق و تألیف و تدریس بوده، نیاز به تأسیس مدارس و مراکز فعالیت علمی در سطح وسیع، احساس می‌شده است. لذا مدرسه‌سازی جزء فرهنگ اجتماعی آن دوره قرار گرفته و شمار

* نویسنده و پژوهشگر معارف اسلامی و کارشناس ارشد ادبیات عرب.

بسیاری مدرسه تأسیس گردیده که برخی از آنها هنوز باقی‌اند. در مقاله قبلی به این مدارس پرداختیم. تعداد بیشتری مدرسه نیز در اثر حوادث طبیعی یا تاریخی یا اجتماعی، به ویرانی و در نهایت به نابودی کشیده شده است. در این مجال به این مدارس اشاره می‌شود:

۱. مدرسه آقا شیرعلی

شاردن در سفرنامه‌اش از مدرسه‌ای به نام آقا شیرعلی، در کوچه‌ای به همین نام یاد می‌کند که در مجاورت حمام و مسجدی با نام یاد شده بوده است.^۱ احتمال دارد که مراد از آقا شیرعلی همان آقا شاه علی دولت‌آبادی، مستوفی شاه عباس کبیر، باشد.^۲ نویسنده کتاب دار العلم شرق درباره این مدرسه چنین می‌گوید:

اطراف محله در دشت بعد از حمام شیخ بهایی، کوچه آقا شیرعلی است که حمام و مدرسه و مسجدی بدین نام وجود دارد و مدرسه‌ای به نام وزیر موقوفات «صدر عامه» در آنجاست (دارای مقام صدارت در دوره صفوی). مراد از آقا شیرعلی همان آقا شاه علی دولت‌آبادی مستوفی شاه عباس کبیر است.^۳

۲. مدرسه آقا کافور

در زمان شاه عباس دوم، مدرسه‌ای به وسیله حاجی آقا کافور، صاحب جمع خزائن شاه عباس دوم، در نزدیکی بازار تویچی‌باشی و بازار محمد امین، تأسیس شده که در حوادث تاریخی پس از صفویه از بین رفته است. تنها اثر باقی مانده مدرسه، کتیبه سنگی نفیسی است که سالها در مسجد خان، در محله دار البطح، نگهداری می‌گردد. در این کتیبه نفیس که به خط خوب نستعلیق برجسته، بر سنگ مرمر حجاری شده و به قلم محمدرضا امامی و مورخ به سال ۱۰۶۹ ق است آمده است:

... کمترین این آستان، حاجی کافور... بنای این مدرسه عالیه کرد و وقف بر طلبه علوم اثنا عشریه نمود که طلبه علوم دینی اثنا عشریه، در

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۲۶.

۲. در جلد سوم تاریخ عالم آرای عباسی از شاه عباس یاد شده و منصب مستوفی و موقعیت برجسته او در دستگاه حکومت صفوی نیز بیان شده است.

۳. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۴۸.

محل مزبور سکنی نموده و به افاده و استفاده علوم دینی و معارف یقینیه مشغول شوند، باشد که ثواب آن به روح پرفتوح حضرت ائمه معصومین صلوات الله علیهم اجمعین... عاید گردد بحق النبی و آله. شاردن آقا کافور را چنین معرفی می‌نماید:

این شخص یکی از خواجگان دربار و محافظ خزائن و جواهرات سلطنتی بوده، چهره زشت و صدایی گوش‌خراش داشته و همواره دشنام و ناسزا می‌داده است. وی پیوسته با فحش شروع به صحبت می‌کرد مخصوصاً با مسیحیان. دفعه اولی که با او ملاقات کردم در سفر دوم من به اصفهان بود که برای کاری به او مراجعه کردم. به تصور اینکه فارسی نمی‌دانم بنا بر عادت خود شروع به دشنام کرد، ولی چون من عادت به چنین شیوه‌ای نداشتم به زبان فارسی فصیح به او گفتم: «آقا اگر باز به من دشنام دهید از شاه استدعا خواهم کرد که دیگر مرا نزد شما نفرستد.» در پاسخ من گفت: «شما فارسی بسیار خوب صحبت می‌کنید. خوش آمدید.»^۱

طبق کتیبه‌ای از مدرسه مزبور که در مسجد خان واقع در محله دار البطح (معروف به احمدآباد) نگهداری می‌شود، معلوم می‌گردد که از آن مدرسه جز همان کتیبه اثری باقی نمانده است.^۲

جناب آقای سید مصلح‌الدین مهدوی می‌نویسد: به نظر می‌رسد محل مدرسه، در حوالی مسجد خان و شاید خانه مجاور آن قرار داشته و در اثر مرور زمان خراب شده و کتیبه مدرسه را به مسجد منتقل نموده و زمین آن را تصرف نموده‌اند.^۳ عباس بهشتیان، محل مدرسه را یکی از دو محل، حدس می‌زند:

۱. همین خانه مجاور مسجد که آن را در قدیم دیده‌اند و نهر وسط خانه و طرز ساختمان اتاقها، بی‌شباهت به مدرسه نبوده است.

۱. لطف‌الله هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۰۵ و حسین سلطان‌زاده، تاریخ مدارس ایران، ص ۲۷۰.

۲. ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۳۰ و راهنمای جدید شهر اصفهان، ص ۱۱۷.

۳. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۵۰.

۲. باغ و خانه‌ای که معروف به خانه پینه‌دوزها بوده و در این اواخر آقایان حسین و حسن معروف به دایی جواد، آن را خریده و ساختمان کرده‌اند.^۱

نعمت‌الله بن محمد امیر حسنی لاریجانی در تاریخ ۱۱۰۸ ق، مجموعه‌ای مرکب از: ۱. «مائة منقبة من مناقب علی، علیه السلام»، ۲. «التحصین لأسرار مازاد من أخبار کتاب الیقین، (از رضی‌الدین علی بن موسی بن طاووس حلّی)» ۳. «کلمات حکمیّه» را به خط نسخ در مدرسه کافوریه اصفهان به پایان برده است.^۲ این مطلب نشان می‌دهد که در آن تاریخ، مدرسه معمور بوده است.

در کتابخانه فرهنگ اصفهان، نسخه‌ای از شرح قواعد حلّی موجود است که آن را آقا کافور در تاریخ جمادی الثانیة ۱۰۷۴ ق وقف مدرسه خود، واقع در دروازه کزّان اصفهان نموده و تولیت آن را به سید روح‌الأمین نائینی، مدرّس مدرسه یاد شده محول کرده است.^۳

مدرسه آقا کمال خازن

این مدرسه در محله مستهلک نزدیک شاهزاده ابراهیم بوده که به وسیله آقا کمال خازن، صاحب جمع خزانه سلطان حسین صفوی ساخته شده و در سال ۱۱۰۸ ق پایان یافته است. ولی به مرور زمان خراب شده و آثار آن از بین رفته است. کتیبه سردر آن که در مسجد رحیم خان نگهداری می‌شود چنین است:

بسم الله الرحمن الرحيم - من فضل الله سبحانه و میامن دولة السلطان
الاعظم و برکات خدمة الخاقان الافخم، ظل الله فی العالم، سید
السلطین، قهرمان الماء والطين، السلطان بن السلطان، ابوالمظفر شاه
سلطان حسین الصفوی الموسوی الحسینی بهادر خان لازال بابه مرجعاً

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۲۷ به نقل از دار العلم شرق، ص ۴۹.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۲۷ به نقل از فهرست کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم، ج ۱۲، ص ۲۰۴.

۳. سید روح‌الأمین بن شمس‌الدین محمد بن سید محمدرضا مختاری نائینی اصفهانی، صاحب کتاب تأویل الآیات و امام جماعت مسجد جامع عباسی و معاصر صاحب ریاض العلماء بوده است.

لاعاظم السلاطين وفق لبناء هذه المدرسة خادمه الخازن الخزانة عطياته
 الممتاز بالقرب الى حريم سرادقاته، آقا کمال، جعل الله سعيه مشكوراً
 واتفق اتمامها في ۱۱۰۸ كتبه عبدالرحيم «عمل محمد طاهر».^۱

از کتیبۀ مزبور معلوم می‌گردد که بانی آقا کمال خازن و تاریخ اتمام بنا در ۱۱۰۸ ق و در
 عصر شاه سلطان حسین بوده است. این مدرسه هم یکی از هفت مدرسه ویران شده است.^۲
 کتیبۀ در مسجد رحیم خان در خیابان طالقانی، خیابان نارون سابق است. عباس بهشتیان،
 مؤلف کتاب بخشی از گنجینه آثار ملی و از اعضای انجمن آثار ملی اصفهان، عقیده دارد که مدرسه
 آقا کمال احتمالاً اول کوچه نگارستان، نزدیک کوی مسرور فعلی و این حدود بوده و ظاهراً
 نهر فرشادی از وسط آن می‌گذشته است.^۳

مدرسه آقا مبارک یا مبارکیه

این مدرسه را آقا مبارک، از خواجگان شاه سلیمان صفوی، در شهر اصفهان ساخته و تاریخ
 بنای آن معلوم نیست. این مدرسه در سال ۱۱۰۵ ق دایر بوده و گویا یکی از مدارس هفت‌گانه
 است که به ویرانی کشیده و فعلاً اثری از آن نیست. حاجی محمد بن محمد علی اردبیلی، مؤلف
 جامع الروات در سال ۱۱۰۰ ق در آن مدرسه مقیم بوده است. این مدرسه را مبارکیه هم خوانده‌اند.^۴
 پس از آنکه تألیف کتاب یاد شده به اتمام رسید و مورد توجه علمای بزرگ حوزه اصفهان
 قرار گرفت، سلطان صفوی (شاه سلیمان) دستور داد که از این کتاب نسخه برداری شود. در
 این هنگام، مرحوم اردبیلی جمعی از علمای بزرگ اصفهان، همانند علامه ملامحمد باقر
 مجلسی و محقق نامدار آقا جمال خوانساری و بزرگان و چهره‌های مبرز دیگری را دعوت نمود
 و در یک مجلس بزرگ علمی، هر کدام از بزرگان مجلس، کلمه‌ای از خطبه آن را نوشتند و
 سپس کاتب تعیین شده، کتاب را نسخه برداری کرد و در همان سال کتاب پایان یافت. علامه

۱. لطف‌الله هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۸۰۴.

۲. ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۲۸ و ۲۹؛ موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و
 حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۲۸.

۳. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۵۱.

۴. ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۲۸.

مجلسی آن را از طرف شاه سلیمان صفوی وقف کرد و با خط خود صورت وقف را در پشت نسخه مرقوم فرمود.^۱

تشکیل چنین جلسه عظیمی، با حضور علمای بزرگ و چنین مقدمه نویسی، کاملاً جالب توجه و بی نظیر و از افتخارات تاریخی این مدرسه است. شاید این مدرسه در کوچه کرمانی، منشعب از خیابان حافظ به چهارراه کرمانی قرار داشته است.^۲

محل این مدرسه، در کوچه‌ای بوده است که از خیابان حافظ به سوی خیابان مشیر منتهی می‌شود. در سال ۱۳۱۳ شمسی (در دوره حکومت پهلوی اول) این مدرسه تخریب شده و از طرف اداره فرهنگ، دبستانی به نام ناموس در محل آن ایجاد گردیده^۳ و هم اکنون در اختیار آموزش و پرورش است. مدرسه برای دومین بار تجدید بنا شده و به صورت دبیرستانی به نام علامه مجلسی درآمده است. قبر آقا مبارک در دالان مدرسه قرار داشته و شکل مدرسه مستطیل و دارای پانزده حجره بوده و در هنگام بازدید مرحوم صدر همامی در سال ۱۳۱۳ شمسی، چند طلبه در آن سکونت داشته‌اند.

رفیع‌الدین محمد بن محمد قاسم رشتی کوچصفهانی در تاریخ چهارشنبه ۶ صفر سال ۱۱۰۵ ق نسخه‌ای از محاکمات قطب رازی را در این مدرسه به پایان رسانیده و استنساخ کرده است. نیز نسخه‌ای از مفاتیح الغیب، تألیف علامه مجلسی، در تاریخ ۱۱۲۸ ق در مدرسه آقا مبارک اصفهان تحریر شده است. همچنین دو کتاب از یک مجموعه خطی، در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی به خط محمدجعفر بن محمدعلی حائری موجود است که در مدرسه مبارکیه اصفهان به خط نسخ نوشته شده است و تاریخ تحریر آن ۱۲۲۹ ق است.^۴

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۲۹. به نقل از الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۵، ص ۵۵ - ۵۶ و فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۶، ص ۵۹۸.

۲. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۵۲.

۳. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۲۸ - ۲۳۰ به نقل از تاریخ فرهنگ اصفهان، ص ۱۲۰؛ دار العلم شرق، ص ۲۰؛ فهرست کتابخانه مسجد اعظم قم، ص ۳۷۸؛ فهرست کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ج ۷، ص ۱۳۱.

۴. فهرست کتابخانه مسجد اعظم قم، ص ۳۷۸ و فهرست کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ج ۷، ص ۱۳۱ به نقل از کتاب ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۳۰.

مدرسه آقانور

مدرسه‌ای در بازار اصفهان بوده^۱ و غیر از مدرسه نوریه (نزدیک مسجد جامع) است. از تاریخ تأسیس مدرسه مطلبی به دست نیامده و احتمالاً متعلق به دوره‌های پس از صفویه است. البته احتمال می‌رود مراد از این مدرسه، همان مدرسه آقانور جولا باشد. شاردن در سفرنامه خود، ضمن بیان گزارشی از وضعیت معیشت و زندگی محله حسینی و دردشت، می‌نویسد:

بعد از این خانه (منزل میرزا جعفر قاضی) به مدرسه باغ سهیل و خانه کلانتر می‌رسیم، سپس مدرسه آقانور جولا است که بالای محراب آن دو سنگ مرمر بزرگ، یکی سفید رنگ و دیگری یشمی رنگ نصب شده و روی هر یک جای پای است که آنها را منسوب به حضرت علی(ع) می‌دانند.^۲

در مسجد آقانور، در محله دردشت، هنوز جای قدمی که شاردن از آن سخن می‌گوید، موجود است. بنابراین و به احتمال زیاد، مدرسه آقانور همان مسجد آقانور است، چون شاردن در یک جا از آن با نام مدرسه و در موضعی دیگر با نام مسجد یاد می‌کند. به نظر نویسنده کتاب دارالعلم شرق ممکن است در قسمتی از مسجد که در دوره‌های بعد از تأسیس اولیه، شبستان ایجاد گردیده، مدرسه‌ای وجود داشته است که زیر نظر امام جماعت مسجد (مرحوم حاج محمد ابراهیم قزوینی) به علت خالی از سکنه بودن حجرات، تبدیل به شبستان مسجد شده باشد.^۳

مدرسه اسفندیار بیک

اسفندیار بیک، یکی از امرای شاه عباس کبیر و مشاور او بوده و ریاست تشریفات حرم را داشته و در سال ۱۰۲۳ ق فوت شده است. وی در کوچهای که به نام اسفندیار بیک نامیده

۱. نشریه اداره اوقاف اصفهان، سال ۱۳۴۶، ص ۲۰ به نقل از کتاب ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۳۰.

۲. شاردن، سفرنامه شاردن، ترجمه حسین عریضی، ص ۱۱۵.

۳. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۵۳.

می‌شود، در جنب بازار چهار سوق نقاشی، مدرسه‌ای ساخته است.^۱ این مدرسه تا اواخر عهد قاجاریه (۱۲۹۸ ق) باقی بوده و با چند مدرسه دیگر در محله چرخاب و چهارسوق نقاشی به عنوان هفت مدرسه یاد می‌شده است. بعدها همه آنها مخروبه شده^۲ و از مصالح آنها، طبق حکم و اجازه یکی از مجتهدان بزرگ، در ساختن مساجد مورد لزوم، استفاده گردیده است.^۳ شاردن در سفرنامه خود می‌گوید:

در چند قدمی یکی از بزرگ‌ترین و مستقیم‌ترین کوچه‌های اصفهان است که در دو انتهای آن دو چهار سوق است که هر یک دارای گنبد و جرزه‌های آجری است، یکی را چهار سوق جنوبی و دیگری را چهار سوق اسفندیار بیک می‌نامند. چهار سوق اسفندیار بیک در مسیر خیابان شاه عباس قرار گرفت و متصدیان امر بدون توجه به اهمیت آن چهار سو، آن را خراب کردند و چهار سوی جنوبی هنوز باقی است و ظاهراً محل مدرسه اسفندیار بیک در مجاورت باغ حاج کوکب و یا قسمتی از خود باغ می‌باشد. باغ حاج کوکب نیز فعلاً تقسیم شده و در آن خانه ساخته‌اند، حمام فروهر قسمتی از همین باغ است.^۴

اسفندیار بیک معروف به «انیس»، یکی از مشاوران دربار شاه عباس کبیر بوده که مقام ایشیک آغاسی باشی یا ریاست تشریفات حرم را داشته و در سال ۱۰۲۳ ق فوت شده است.^۵

مدرسه افتخار الملک^۶

مدرسه‌ای در محله شیخ یوسف بوده و به نام بانی آن، بانو افتخار الملک، نامیده می‌شده است. از این مدرسه و مشخصات آن چیزی در دست نیست. نویسنده کتاب دار العلم شرق می‌گوید: کلمه افتخار الملک از القاب مردان است و اگر بانی مدرسه زنی بدین نام می‌بوده باید

۱. مجتبی ایمانیه، تاریخ فرهنگ اصفهان، ص ۱۲۱ و ۱۲۲.

۲. لطف‌الله هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۸۷ (پاورقی).

۳. تاریخ فرهنگ اصفهان، ص ۱۲۱ و ۱۲۲ به نقل از ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۳۲.

۴. شاردن، سفرنامه شاردن، ترجمه حسین عریضی، ص ۱۴۰.

۵. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۵۷.

۶. ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۳۴.

افتخار الدوله باشد.^۱

شاردن در سفرنامه خود در ضمن بیان محله شیخ یوسف بنا می‌گوید: در این محله دو مدرسه است که یکی از آن دو، مدرسه افتخار الملک است. این کلمه ترجمه Gloire du pays می‌باشد. هر یک از این دو مدرسه دارای یک حمام متصل و متعلق به آن است.^۲

مدرسه ایلچی

مدرسه‌ای در محله احمدآباد بوده و کتابخانه‌ای هم داشته که تا سال ۱۲۳۸ ق دایر بوده و از آن کتابهایی در کتابخانه مجلس شورای ملی موجود است.^۳ نسخه‌ای از روضه الأنوار، تألیف محقق سبزواری، به خط نستعلیق محمدعلی بن محمد اسماعیل به تاریخ رجب ۱۲۴۲ ق در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است که در مدرسه ایلچی اصفهان، نوشته شده است.^۴

نسخه‌ای از برهان قاطع، تألیف محمدحسین بن خلف تبریزی را شخصی به نام محمدعلی بن اسماعیل، به خط نستعلیق خوب، در سال ۱۲۳۸ ق در مدرسه ایلچی، واقع در محله احمدآباد اصفهان، نوشته است و به شماره ۸۴۷ در کتابخانه مجلس شورای ملی موجود است.^۵

مدرسه باغ سهیل

شاردن در ضمن گزارش از وضعیت محله حسینی و دردشت می‌نویسد: «بعد از این خانه (منزل میرزا جعفر قاضی) به مدرسه باغ سهیل و خانه کلانتر می‌رسیم، سپس مدرسه آقانور جولاست.»^۶ ظاهراً مدرسه باغ سهیل، حدود قبرستان (شیر سبز) بوده است. در این محل،

۱. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۶۱؛ سید موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۳۲.

۲. شاردن، سفرنامه شاردن، ترجمه حسین عریضی، ص ۱۳۲.

۳. مجله هنر و مردم، صفحه ۴۸، شماره ۶۷ - ۶۸ سال ۱۳۴۸ به نقل از ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۳۳.

۴. سید مصلح‌الدین مهدوی، دارالعلم شرق، ص ۷۷.

۵. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۳، ص ۸۰ به نقل از ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۳۳.

۶. سفرنامه شاردن، ص ۱۱۵ و ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۳۳.

مقبره‌ای منسوب به سید جعفر گلستانه (از وزرا و مستوفیان عهد زندیه) بوده و عده‌ای از سادات خاندان گلستانه در همین حدود مدفون بوده‌اند و فعلاً آن مقبره به صورت مسجد درآمد است.^۱

مدرسه پریخان خانم

بانی این مدرسه یکی از بانوان حرم صفویه بوده و مدرسه را در نزدیکی چهار سوق نقاشی و چرخاب (خیابان سید علیخان فعلی) تأسیس کرده است. در اواخر دوره قاجاریه، این مدرسه نیز همانند شش مدرسه دیگر، در همین منطقه، مخروبه شده و بنابر نوشته مرحوم جابری انصاری در تاریخ اصفهان و ری، طبق حکم یکی از مجتهدان بزرگ، از مصالح آنها در ساختن چندین مسجد بهره‌گیری می‌شود.^۲

نویسنده کتاب دار العلم شرق محل مدرسه را حدود مدرسه علیرضا عباسی، واقع در خیابان سید علیخان نشان می‌دهند. مطابق نظریه جمعی، محل فعلی مدرسه راهنمایی علیرضا عباسی، همان مدرسه قدیم است.^۳

مدرس حاج طاهر شیرازی

نصرآبادی در تذکره خود، ضمن شرح حال میرابوالقاسم فرزند سید میرعلی، که از سادات موسوی و اصلاً بیضاوی و از بنی اعمام سادات شولستانی است، می‌نویسد:

مشار الیه جوان قابل صالحی است، به کمال صورت و معنی آراسته، و به حلیه شرم و آداب پیراسته، چهار سال است که جهت تحصیل علوم به اصفهان آمده، الحال در مدرس حاج طاهر شیرازی به تحصیل مشغول است.

احتمال دارد که حاج طاهر شیرازی در مدرسه‌ای مخصوص و به نام خود، تدریس می‌کرده و ممکن است محل درس او، یکی از مدارس یا مساجد یا خانه شخصی وی بوده است. از عبارت بالا، مطلب قطعی درباره محل تدریس آن استاد و مدرس علوم، به دست نمی‌آید.^۴

۱. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۸۰.

۲. ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۲۹ و لطف‌الله هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۸۷.

۳. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۸۷.

۴. موحد ابطحی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ص ۲۳۴ - ۲۳۵ و سید مصلح‌الدین مهدوی،

مدرسه حاج عبدالغفار صراف

مدرسه‌ای در نزدیکی مسجد حکیم بوده که حاج عبدالغفار صراف ساخته و توسط موقوفه خواران، تبدیل به خانه شده است.^۱ نویسنده معاصر، مصلح‌الدین مهدوی، طی بررسی‌هایی به این نتیجه رسیده است که این مدرسه، همان مدرسه حاجی کلباسی است که حاج عبدالغفار صراف در آن تعمیراتی کرده، و تا اواخر کار، مرحوم عبدالغفار ورشوساز زاهدی در آن روضه‌خوانی می‌نموده است.

مدرسه حاجی محمدباقر

در فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، در بخش معرفی یک نسخه خطی از شرح بدایه شهید ثانی آمده که این نسخه را محمدعلی بن نورالله بیابانکی، در ۱۸ ذی‌حجه ۱۰۷۶ ق در شهر اصفهان در مدرسه حاج باقر تحریر نموده است. در کتاب آثار ملی اصفهان و تاریخ مدارس ایران، از همین مدرسه، به عنوان مدرسه حاج محمدباقر مهابادی یاد شده است.^۲

در تذکره نصرآبادی، در شرح حال ملامحمد امین، متخلص به «واصل» می‌نویسد:

جوانِ قابلِ آدمی روشی است، تحصیل علوم نموده، از گیلان به تبریز رفته، بعد از آن به مشهد مقدس رفته، با ملامحمد امین اسطرلاب ساز، مباحثه داشتند، به اصفهان آمده، به مدرسه حاج محمدباقر مهابادی ساکن و به تحصیل مشغول شده است.^۳

مدرسه حکمتیه

مدرسه‌ای در چهار راه کرمانی (اول کوچه مشیرالملک) بوده که به مغازه‌هایی تبدیل شده است. احتمالاً این مدرسه متعلق به دوره پس از صفویه است، ولی دلیلی مستند بر تاریخ آن به دست نیامد.^۴

ط اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۱۱.

۱. نشریه اداره اوقاف، در سال ۱۳۴۶، ص ۲۱، به نقل از ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲،

ص ۲۳۵ و اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۱۲.

۲. ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۳۸.

۳. تذکره نصرآبادی، ص ۳۵۲؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۰۷.

۴. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۳۶، به نقل از نشریه اوقاف

اصفهان، سال ۱۳۴۶، ص ۲۱، تاریخ فرهنگ اصفهان، ص ۱۲۶.

مدرسه حکیم

در فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران در مورد مجموعه‌ای به شماره ۳۸۳۰ آمده است: اسماعیل آن را در سال ۱۱۷۳ در اصفهان خریده و در آخر آن، شعر فارسی از آقا اسدالله، مدرّس مدرسه حکیم نوشته شده است. از عبارت بالا به خوبی وجود مدرسه حکیم مشخص می‌شود، ولی محل مدرسه معلوم نمی‌گردد. به نظر می‌رسد ممکن است مقصود از این عبارت مدرسه شاهزاده‌ها باشد که به علت نزدیکی آن به مسجد حکیم، و نیز عنوان مدرّس بزرگ و نامدار آن، آخوند ملاعبدالجواد حکیم خراسانی، متوفای ۱۲۸۱ق (که حکیمی ریاضی، و طبیبی ادیب بوده) به نام «مدرسه حکیم» خوانده می‌شده است. نویسنده معاصر، سید مصلح‌الدین مهدوی، در زمینه عبارت بالا در مورد مجموعه خطی شماره ۳۸۳۰، چنین اظهار نظر می‌کند: بیان مزبور حاکی است که در سال ۱۱۷۳ مدرسه‌ای به نام مدرسه حکیم در اصفهان وجود داشته است.

ولی با دقت بیشتر در عبارت یاد شده معلوم می‌شود که سال ۱۱۷۳ تاریخ خرید کتاب است، ولی معلوم نمی‌شود شعر فارسی آقا اسدالله در چه تاریخی نوشته شده است. احتمال دارد تاریخ آن همزمان با دوره نامیدن مدرسه شاهزاده‌ها به نام مدرسه حکیم باشد. در هر صورت، اظهار نظر قطعی در مورد مدرسه حکیم، احتیاج به دلایل روشن‌تری دارد.^۱

مدرسه خاتون‌آبادی (اسماعیلیه) در تخت فولاد

یکی از مهم‌ترین تکیه‌های تاریخی و ارزشمند تخت فولاد که محل دفن علمای بزرگی از خاندان خاتون‌آبادی است، تکیه خاتون‌آبادی نام دارد که دارای گنبدی زیبا و کاشی‌کاری شده است.

اصل این تکیه مدرسه بوده و هفت حجره داشته و طلاب علوم دینی در آن ساکن بوده‌اند. در کتاب وقایع السنین و الأعوام خاتون‌آبادی، در ضمن وقایع سال ۱۱۱۶ق آمده است:

فوت فاضل عالم عامل مجتهد، امجد، میراسماعیل، الشهبیر، خواتون‌آبادی، روز چهارشنبه چهارم ربیع الثانی سنه هزار و یکصد و

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۳۶ - ۲۳۷ و سید مصلح‌الدین

مهدوی، تاریخ فرهنگ اصفهان، ص ۱۲۱؛ اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۱۸.

شانزده، دفن او در مقبره‌ای که خود ساخته بودند، در قبرستان بابا رکن‌الدین^۱ و مشتمل بر گنبدی است و هفت حجره دارد و هفت نفر طالب علم در آنجا سکنی دارند موظفند، و هر ساله چهارده تومان، در وجه طلبه آنجا مقرر است.^۲

مدرسه خارج دروازه حسن آباد

در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نسخه‌ای از کتاب مختلف الشیعة، تألیف علامه حلی، به شماره ۱۴۷۲ موجود است که آن را شاهزاده بانویی، در یازدهم شوال ۱۱۲۹ق، برای طلاب مدرسه خارج درب دروازه حسن آباد سپاهان (اصفهان) وقف نموده است.^۳ به نظر نویسندۀ معاصر، سید مصلح‌الدین مهدوی، مقصود از این مدرسه، مدرسه مریم بیگم و واقف کتاب یاد شده، همان مریم بیگم (دختر شاه صفی) است. ولی نویسنده دلیلی بر این اظهار نظر، اقامه نکرده است.^۴

مدرسه خرابه

در کتاب فهرست کتابخانه مدرسه فیضیه، در ضمن معرفی یک نسخه خطی از حاشیه شیروانی بر شرح حکمة العین آمده است: تمت الرسالة فی یوم الخمیس من شهر رمضان المبارک فی المدرسة خرابه دار السلطنة اصفهان، فی سنة ثلث و عشرون و مأتین بعد الألف، من الهجرة النبوية.^۵

از این عبارت معلوم می‌شود که محل نوشتن نسخه خطی یاد شده، مدرسه‌ای مشهور به

۱. قبرستان تخت فولاد را قبرستان بابا رکن‌الدین می‌نامیده‌اند.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۳۸. در وقایع السنین و الأعوام، ص ۵۵۵-۵۵۶ و نیز ص ۵۰۵ و ۵۲۱ به این مدرسه اشاره شده است؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۵۹.

۳. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۳۸ و فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۸، ص ۱۲۲.

۴. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۲۲.

۵. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۳۹ و فهرست کتابخانه مدرسه فیضیه، ج ۱، ص ۳۰۷.

خرابه بوده و این مدرسه در سال ۱۲۲۳ق مسکونی و محل استفاده بوده است. سید مصلح‌الدین مهدوی نویسنده معاصر چنین می‌نویسد:

نگارنده را عقیده بر این است که در جنب این مسجد (مسجد خرابه = مسجد خاکی واقع در محله خواجه) مدرسه‌ای بوده، و یا آنکه خود مسجد فعلی در قدیم مدرسه بوده به همین نام و تا تاریخ ۱۲۲۳ معمور و آباد بوده و سپس مخروبه گشته است.^۱

مدرسه خلیفه سلطان

در فهرست کتابخانه ملی ملک، نسخه‌ای از کتاب حاشیه‌تحریر القواعد المنطقية، فی شرح الرسالة الشمسية، مورد معرفی قرار گرفته که به خط نستعلیق محمد سلیم بن محمد تقی رودباری است و در سال ۱۰۶۴ق در مدرسه سلطان العلماء، خلیفه سلطان، نوشته شده است.

این مدرسه متعلق به میر سید علاء‌الدین حسین، مشهور و ملقب به سلطان العلماء و خلیفه السلطان است که از چهره‌های مبرز علمی شیعه در فقه و اصول و کلام و تفسیر بوده و حاشیه‌هایش بر شرح لمعه و معالم و دیگر کتب علمی، شهرت و عظمت علمی دارد. وی علاوه بر مقام علمی و قدرت تحقیق و تفکر، سالها مورد مشورت و تبادل نظر سلطان صفوی (شاه عباس کبیر) بوده و سالهایی مقام وزارت چندین سلطان را داشته و در سال ۱۰۶۴ق وفات یافته است.^۲ ظاهراً منزل او در حدود محله سنی فاطمه (س)، در نزدیکی مقبره سادات خلیفه سلطانی و قبرستان سنی فاطمه (س)، بوده و احتمالاً مدرسه یاد شده در همان حوالی بوده است.^۳

مدرسه خواجه محبت = خواجه محب = محبتیه

مدرسه‌ای بوده در اصفهان، که محمد داود تویسرکانی، برادرزاده قاضی حسن تویسرکانی، هنگامی که به قصد تحصیل علم به اصفهان می‌آید، در این مدرسه اقامت می‌جوید و شاگردی عالم بزرگ، نواب، خلیفه

۱. تاریخچه محله خواجه، ص ۸۸، سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۲۳.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۴۰؛ ریحانة الادب، ج ۳، ص ۵۶ - ۵۷.

۳. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۲۴.

سلطان را می‌نماید، و خود، شخصی بوده با نهایت صلاح.^۱

از بیان فوق استفاده می‌شود که محقق و متفکر نامدار، مرحوم سید حسین خلیفه السلطان، ملقب به علاءالدین و مشهور به سلطان العلماء (چهرهٔ میرز خاندان علمی خلیفه سلطانی و وزیر و مشاور شاه عباس اول متوفای ۱۰۶۴ق)، در مدرسهٔ خواجه محبت، تدریس می‌نموده است. در فهرست کتابخانهٔ مدرسهٔ فیضیهٔ قم، حاشیه‌ای از من لایحضره الفقیه به شماره مسلسل ۲۸۷۵ از مولی مراد تفرشی، نقل می‌کند و گوید:

مولی مراد، مدرّس مدرسهٔ محبتیه بوده، و محل آن را محلهٔ باغات می‌نویسد و تحریر نسخه را در سال ۱۰۸۲ق نقل می‌نماید.^۲ نیز در فهرست کتابهای خطی مدرسهٔ فیضیه، نسخه‌ای از مطول تفتازانی، به خط محمد زمان یارعلی، معرفی شده که در سال ۱۰۷۱ق در مدرسهٔ خواجه محبت اصفهان نوشته شده است. همچنین نسخه‌ای از شرح موجز القانون در کتابخانهٔ مجلس شورای ملی، به خط نستعلیق و شکسته نستعلیق، از کاتبی به نام حسین بن اسماعیل لاهیجانی، موجود است که در تاریخ پنج‌شنبه ۲۲ جمادی الثانیه ۱۰۵۹ق در اصفهان، در مدرسه محبتیه نوشته شده است.^۳ به نظر می‌رسد عنوان «خواجه محبت» و «خواجه محب» و «محبتیه» مربوط به یک مدرسه باشد. در هر صورت، اکنون اثری از این مدرسه وجود ندارد.^۴

مدرسهٔ دار البطیخ

شاردن، در محلهٔ دار البطیخ، از مدرسهٔ دار البطیخ و مدرسهٔ گلگوز یاد می‌کند که در زمان صفویه در اصفهان وجود داشته است.^۵ به جز این نقل تاریخی، اثر و نشانه‌ای از این دو مدرسه باقی نمانده است. نویسندۀ معاصر، مهدوی نوشته است: ظاهراً مدرسه دار البطیخ همان مدرسهٔ تربیت نظام است.^۶

۱. تذکرهٔ نصرآبادی، ص ۲۰۱.

۲. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۲۸ و ۱۲۹.

۳. فهرست کتابخانهٔ مجلس شورای ملی، ج ۱۲، ص ۹۶ و ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزهٔ علمیهٔ اصفهان، ج ۲، ص ۲۴۰-۲۴۱.

۴. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۲۹.

۵. سفرنامهٔ شاردن، ص ۸۰؛ تاریخ مدارس ایران، ص ۲۷۴.

۶. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۳۵.

مدرسه دار الشفاء

محمد طاهر نصرآبادی، در تذکراهش در شرح حال غیاثای حلوی شیروزی می‌نویسد:
 از اقربان ملا ملهمی و میرزا نظام دستغیب است، در فن قصیده و غزل
 قدرت کامل داشته، از شیروزی به اصفهان آمده... و در دار الشفای شهر که
 جنب قیصریه است حجره‌ای در مرتبه فوقانی گرفته، متوطن شده است.
 در کتاب تاریخچه اوقاف اصفهان، در میان بناهای خیر و موقوفات شاه عباس کبیر، از مسجد
 شاه و میدان شاه و مسجد شیخ لطف‌الله و مدرسه دار الشفاء و... یاد شده است.^۱ از عبارات یاد
 شده، استفاده می‌شود که مدرسه دار الشفاء، متعلق به دوره شاه عباس اول، دارای دو طبقه
 بوده که غیاثای شیروزی، در حجره طبقه فوقانی آن، سکونت داشته است. گفته می‌شود که
 محل مدرسه دار الشفاء، همان جایی است که هم اکنون مسجد دار الشفاء (واقع در بازار نجارها
 و مقابل بازار قیصریه) قرار دارد و از مساجد مهم بازار اصفهان به شمار می‌رود.^۲

مدرسه دار العلم

در کتابخانه دانشگاه تهران، نسخه‌ای از کتاب تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة،
 تألیف سید شرف‌الدین علی حسینی استرآبادی نجفی (از اعلام بزرگ شیعه در قرن دهم) وجود
 دارد که ناصر بن محمد نجفی آن را در سال ۱۰۶۵ ق در مدرسه دار العلم اصفهان نوشته است.^۳
 از مطلب بالا معلوم می‌شود که در قرن یازدهم مدرسه‌ای با عنوان دار العلم در شهر اصفهان
 وجود داشته که فعلاً نشانه و اثری از آن باقی نمانده است.^۴

مدرسه دده خاتون

این مدرسه نیز به وسیله یکی از بانوان حرم صفویه، به نام دده خاتون، در همان منطقه

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۴۲؛ تاریخچه اوقاف اصفهان، ص ۴۷.

۲. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۳۶. گفتنی است که در کتاب تاریخ اصفهان در صفحه ۲۸۷ به این مدرسه اشاره شده است.

۳. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۳۸.

۴. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۴۳.

چهار سوق نقاشی و چرخاب (نزدیک خیابان سید علی خان فعلی) تأسیس شده و تا اواخر قاجاریه باقی بوده و به حکم یکی از مجتهدان بزرگ، مصالح آن مدرسه و چند مدرسه دیگر در همان محل که در معرض نابودی بوده، در ساختن چندین مسجد استفاده می‌شود.^۱ به نوشته وقایع السنین و الأعوام خاتون آبادی، دده خاتون جزء حجاج و زائرین بیت‌الله الحرام در سال ۱۱۱۵ق بوده که جمع بسیاری از بزرگان و رجال رسمی، به زیارت مدینه و مکه و عتبات عراق مشرف شدند و ضریح کاظمین - علیهما السلام - را به آنجا بردند و نصب نمودند.

مدرسه زهراء بیگم

نزدیک مسجد ایلچی، واقع در محله احمدآباد، مسجدی به نام مسجد الزهراء (س) وجود دارد که قبلاً به نام مسجد زهرا بیگم شهرت داشت.

نویسنده کتاب دار العلم شرق می‌گوید: در جنب آن مدرسه‌ای وجود داشته که زمان نوشتن کتاب دار العلم شرق، خرابه آن باقی بوده است. کتیبه‌ای سنگی در اتاق قدیمی مسجد زهرا بیگم وجود داشته که به نام ضیاءالدین بوده و نشان می‌داده که بانی اساس و بناء، ضیاءالدین بوده است. یکی از پژوهشگران احتمال می‌دهد که مدرسه زهرا بیگم و مسجد زهرا بیگم یکی باشد.^۲

مدرسه زینب بیگم

این مدرسه نیز از آثار یکی از بانوان حرم صفویه و محل آن در نزدیکی چهار سوق نقاشی و چرخاب بوده است و پس از ویرانی، در اواخر دوره قاجاریه، مصالح آن در ساختن برخی از مساجد شهر به کار می‌رود.

نویسنده کتاب دار العلم شرق می‌گوید: زینب بیگم، بانی مدرسه و بانی حمام زینب بیگم در محله دربکوشک، دختر سلطان حسین صفوی است.^۳

۱. ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۲۸ و گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۸۷؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۳۹.

۲. سید مصلح‌الدین مهدوی، دار العلم شرق، ص ۱۵۱ و موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۴۴.

۳. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۵۲.

مدرسه شاه (مدرسه مسجد جامع عباسی)

مسجد جامع عباسی، واقع در میدان نقش جهان، که از مهم‌ترین مساجد اصفهان و مشتمل بر ارجمندترین آثار معماری و کاشی‌کاری دوران صفوی است، در قسمت شمالی، در طبقه دوم ده حجره دارد و تا زمان تألیف کتاب اصفهان به وسیله مرحوم جناب، مسکونی طلاب بوده و تعداد پانزده طلبه ساکن داشته است.

مسجد و مدرسه شاه، محل فعالیت درسی و تحصیل و تدریس شخصیت‌هایی بوده که برخی از آنها از مفاخر حوزه‌های علمیه و از چهره‌های برجسته شیعه‌اند. به برخی از این افراد که در این مرکز علمی تحصیل یا تدریس داشته‌اند، اشاره می‌نماییم:

۱. فقیه نامدار و مرجع عالیقدر شیعه، مرحوم آقا سید محمدکاظم طباطبایی یزدی (م ۱۳۳۷ق) که از مفاخر علمی و از مراجع شیعه در حوزه علمیه نجف بوده‌اند و کتاب عروة الوثقی از میان آثار علمی ایشان، محور مهمی در فقه است و عموم مراجع تقلید شیعه، پس از آن بزرگمرد، حاشیه بر آن نوشته‌اند، در آغاز تحصیل از طلاب این مرکز دینی و علمی بوده و در محضر بزرگانی همانند صاحب روضات الجنات و مرحوم آقا شیخ محمدباقر نجفی مسجدشاهی و جمعی دیگر از فحول علمای اصفهان، تحصیل علم کرده و به مرحله اجتهاد رسیده است.
۲. فقیه اصولی و حکیم متکلم و رجالی مفسر، ملا فتح‌الله بن محمد جواد، مشهور به شیخ الشریعه و شریعت اصفهانی (م ۱۳۳۹ق) که شخصیتی ممتاز و جامع علوم عقلی و نقلی بوده و از مراجع بزرگ شیعه در حوزه علمیه نجف به شمار می‌رود.
۳. مرحوم آقا سید محمد ترک (م ۱۲۶۶ق).
۴. مرحوم آقا سید محمدجواد مسائلی (م ۱۳۴۰ق).
۵. مرحوم ملا اسماعیل نقنه‌ای (م ۱۳۵۰ق) که از مدرّسان و طلاب مسجد و مدرسه شاه بوده است.^۱

مدرسه شاهپوریه

در کتابخانه عمومی اصفهان (متعلق و متصل به مدرسه سلطان چهار باغ)، نسخه‌ای از ارشاد الأذهان علامه حلی، به خط نسخ محمد زمان بن درویش علی هزار جریبی، موجود است

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۴۵ - ۲۴۸.

که در شهر اصفهان، در مدرسه شاهپوریه، به تاریخ محرم ۱۰۸۷ ق تحریر شده است. از این مدرسه و بانی و محل و سایر مشخصات آن چیزی به دست نیامد.^۱

مدرسه شاهزاده‌ها (مدرسه حکیم)

مدرسه‌ای در نزدیکی مسجد حکیم و در انتهای بازار رنگرزاها بوده که شهربانو خانم، دختر سلطان حسین صفوی، آن را در زمینی به مساحت یک جریب و کسری، به صورت دو طبقه تأسیس کرده است.

این مدرسه، در دوره حکومت پهلوی اول تخریب گردیده و به جای آن دبستانی به وسیله اداره فرهنگ آن زمان ساخته می‌شود. رفیعی مهرآبادی (نویسنده آثار ملی اصفهان) در حال آبادی مدرسه، آن را مشاهده کرده، در حالی که پر از طلاب علوم دینی و به شکل دو طبقه بوده است.

علمای بزرگی در این مدرسه تدریس می‌کرده‌اند که برخی از آنان عبارت‌اند از:

۱. آخوند ملا عبدالجواد حکیم خراسانی (م ۱۲۸۱ ق) که حکیمی ریاضی و مدرسی طبیب و ادیب بوده است.
۲. آقا سید مهدی نحوی (م ۱۳۰۷ ق) که از علما و ادبای مشهور بوده و به علت تخصص در تدریس علم نحو، به «نحوی» مشهور بوده است.
۳. مرحوم آقا سید محمود مغنی‌گو، (م ۱۳۲۴ ق) که در تدریس مغنی‌اللیب تخصص ویژه داشته است.
۴. حاج میرزا محمدباقر حکیم باشی (م ۱۳۲۷ ق) که طبیبی حکیم و فقیهی ادیب و جامع به شمار رفته و از شاگردان پدرش ملا عبدالجواد حکیم خراسانی و نیز علمای بزرگی همانند آقا میر سید محمد شهشهانی، حاج سید اسدالله شفتی و ملا حسینعلی تویسرکانی بوده است.
۵. سید شهاب‌الدین نحوی، (م ۱۳۴۰ ق) که در علوم حکمت و فقه و اصول و ریاضی، به مقامی ارزشمند نائل گشته و از شاگردان ملا حسینعلی تویسرکانی، میر سید محمد شهشهانی، ملا عبدالجواد حکیم خراسانی و حاج سید اسدالله بیدآبادی بوده است.

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۴۸؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۶۳.

در فهرست کتابهای اهدایی مرحوم مشکوة به دانشگاه تهران، از نسخه‌ای از کتاب وجزه شیخ بهائی یاد شده که به خط نستعلیق است و در سال ۱۲۲۲ق در مدرسه شاهزاده‌ها کتابت شده است. این مدرسه به مناسبت شخصیت مدرّس نامدار آن (مرحوم ملا عبدالجواد حکیم) و همچنین به مناسبت نزدیکی آن به مسجد حکیم، به نام «مدرسه حکیم» نیز خوانده شده است.^۱

مدرسه شاه طهماسب

در محله میدان کهنه و نزدیک قیصریه، کهنه مدرسه‌ای به نام مدرسه شاه طهماسب بوده که اکنون اثری از آن وجود ندارد.^۲

شاردن در سفرنامه خود، ضمن شرح محله میدان کهنه بعد از منار خواجه عالم (که در کنار خیابان هاتف قرار داشت و در مسیر خیابان هاتف خراب شد و جنب آن مسجد خواجه اعلم قرار دارد) گوید: بعد از حمام و کاروانسرای است که به نام کوزه‌گران معروف و مدرسه‌ای به نام مدرسه شاه طهماسب آنجاست. احتمال اینکه مراد از مدرسه شاه طهماسب، مدرسه هارون ولایت باشد، ضعیف است. همچنین این احتمال که مقصود او مدرسه حاج حسن باشد هم ضعیف است و باید این مدرسه را از مدارس درجه دوم اصفهان در عهد صفویه دانست که بعدها از بین رفته و مانند هزاران آثار تاریخی دیگر تنها نامی از آن به یادگار مانده است.^۳

مدرسه شاه عباس

استاد سعید نفیسی، در شرح حالی که برای شیخ بهائی نوشته، در مقدمه دیوان کامل شیخ بهائی، از نسخه‌ای از رساله درایه شیخ بهائی یاد می‌کند که به خط عبدالله بن ابراهیم نعیمی است و کاتب در آخر آن نوشته است:

تمت الرسالة المباركة فی تاریخ يوم الجمعة خامس و العشرین من شهر

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۴۸ - ۲۵۰؛ ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۰۷ و ص ۳۹؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۶۵؛ جابری انصاری، تاریخ اصفهان، ص ۱۴۲، ۲۸۷.
۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۵۰.
۳. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۶۶؛ شاردن، سفرنامه شاردن، ترجمه حسین عربی، ص ۱۰۲.

ذی الحجة الحرام، أحد شهور السنة التاسعة عشر بعد الألف هجرية نبوية، على مهاجرها أفضل الصلاة والسلام، بيد الأقل الأذل، تراب أقدام العلماء العاملين، الذين بأثار أهل بيت النبوة مقتفين، عبدالله بن ابراهيم النعماني الحواويزي ببلدة اصفهان حرسها الله من آفات الزمان، بمدرسة شاه عباس، نصره الله على اعدائه.

در تاریخ عالم آرای عباسی، در ضمن معرفی آثار شاه عباس در اصفهان، پس از ذکر مسجد جامع عباسی و مسجد شیخ لطف‌الله می‌نویسد: و مدرسه و دارالشفاء و حمامات و قیصریه و بازارگاه دور میدان و کاروانسراهای عالی و... در فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی نیز از این مدرسه یاد شده است. این مدرسه در نیمه اول قرن یازدهم (۱۰۱۹ - ۱۰۴۰ ق) آباد و مسکونی و محل فعالیت علمی بوده است.^۱ مدرسه شاه عباس کبیر با عنوان مدرسه شاهیه، شهنشاهی و عباسیه یاد شده و به نام شاه عباس اول - پادشاه مقتدر صفوی - خوانده شده است.^۲

مدرسه شفیعیة احمدآباد

جابری انصاری به دنبال ذکر مدرسه شفیعیه دردشت، از مدرسه شفیعیه دیگری در ابتدای محله احمدآباد نام می‌برد که مساحت آن یک جریب و کسری بوده است. وی چنین می‌نویسد: در اوائل محله احمدآباد نیز مدرسه شفیعیه دیگری هست که آن نیز به همین میزان بود و آن ساختمان محمد شفیح میرزای حسینی و سردری کاشی معرق، اشعاری داشت، تاریخ آن هزار و نود و چهار به سلطنت شاه سلیمان، و ماده تاریخ مناسبی گوید:

خرد سال آغاز و انجام آن را (در فیض) گفت و (مقام افاضل)

این مدرسه در حوادث تاریخی گذشته از بین رفته، ولی با توجه به عبارت فوق، تا زمان تألیف (تاریخ اصفهان و ری) باقی بوده است.

سید مصلح‌الدین مهدوی نیز آورده است: محل مدرسه شفیعیه، کوچه نواب (مقابل کوی دولت‌آبادی) بوده و دبستان دخترانه کاوه، به جای مدرسه شفیعیه ساخته شده است.^۳

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۵۰ - ۲۵۲.

۲. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۶۷.

۳. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۵۲ - ۲۵۳؛ سید مصلح‌الدین

مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۶۸؛ جابری انصاری، تاریخ اصفهان، ص ۱۴۱.

مدرسه شمس آباد

مدرسه‌ای در محله شمس آباد، واقع در حاشیه خیابان شیخ بهایی است که در زمان سلطان حسین صفوی، به وسیله میرزا محمد مهدی عباس آبادی، در سال ۱۱۲۵ ق تأسیس شده است. کتیبه سردر این مدرسه، به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی خشت لاجوردی، حاکی از تاریخ تأسیس و نام بانی مدرسه و سلطان وقت است. این مدرسه جزء بناهای تاریخی به ثبت رسمی رسیده است.

مدرسه شمس آباد، در مقایسه با سایر مدارس دوره صفویه، وسعت زیادی ندارد و تزئینات آن از نوع کارهای آجری، شبیه به دو بنای دیگر عهد صفوی است. قسمتی از مدرسه شمس آباد، در هنگام تعریض خیابان شیخ بهایی خراب شده و جزء خیابان قرار گرفته و اکنون فقط چند حجره دارد و بیشتر به عنوان مسجد از آن استفاده می‌شود.^۱

مدرسه شهرستان

این مدرسه در شهرستان (جی قدیم) اصفهان واقع بوده و به مرور زمان از بین رفته است. در میان کتب خطی کتابخانه شخصی سید مصلح‌الدین مهدوی، نسخه‌ای از حاشیه خطایی وجود دارد که در آخر آن آمده است:

قد فرغت من تسوید هذه الحاشية المسمى بحاشية الخطائي، ابن ميرزاخان بن ميرباقر الحسيني، حيدر، من تاريخ ذي قعدة الحرام في مدرسة شهرستان من قري الاصفهان في سنة سبع و ثمانين بعد الألف من الهجرة النبوية.

عبارت بالا نشان می‌دهد که مدرسه شهرستان در سال ۱۰۸۷ ق معمور و مسکون بوده است.^۲

مدرسه شیخ الاسلام

یکی از بزرگ‌ترین شخصیت‌های علمی اصفهان در قرن یازدهم، فقیه و حکیم و متکلم و

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۵۳ - ۲۵۴ و لطف‌الله هنرفر،

گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۸۴؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۷۱.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۵۴؛ ابوالقاسم رفیعی

مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۶؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۷۷.

رجالی و محدث و محقق نامدار شیعه، ملا محمدباقر سبزواری (م ۱۰۹۰ق)، شیخ الاسلام اصفهان، است. رفیعی مهرآبادی، به نقل از تذکره نصرآبادی می‌نویسد: مدرسه شیخ الاسلام، مدرسه‌ای در شهر اصفهان بوده که آخوند ملا محمدباقر سبزواری در آن تحصیل می‌کرده است. نویسنده معاصر دیگری نیز می‌نویسد: خانه شیخ الاسلام و مسجد شیخ الاسلام و حمام شیخ الاسلام، در مجاورت یکدیگر، در محله سینه پایینی (نزدیک چهار راه تختی فعلی) قرار دارد و احتمالاً مدرسه یاد شده نیز در همین محل قرار داشته است. شخصی به نام محمد امین بن محمد مؤمن استرآبادی، کتاب اکرثاوذوسیوس را در تاریخ چهارشنبه ۲۰ ذی الحجه ۱۰۵۲ق در نزد یکی از استادان بزرگ و محقق به نام محمدتقی استرآبادی در مدرسه شیخ الاسلام در اصفهان، شروع به تحصیل نموده و در تاریخ پنجشنبه پنجم محرم سال ۱۰۵۳ق، در همان مدرسه به پایان برده است. از چگونگی این مدرسه و سال تأسیس و زمان و علت نابودی آن، مطلبی به دست نیامده است.^۱

مدرسه شیخ بهایی

مرحوم شیخ بهایی مدرسه‌ای در جوار مسجد جامع داشته که در آن به فعالیت علمی می‌پرداخته است، مرحوم ملا محمدتقی مجلسی (پدر علامه مجلسی) شیخ بهایی را در حال مقابله صحیفه سجادیه در آن مدرسه ملاقات نموده و جریان تشریف خود را به محضر مقدس امام زمان (عج) عرضه داشته است.^۲

مدرسه شیخ علیخان زنگنه

شیخ علی خان زنگنه که صدراعظم ایران در زمان شاه سلیمان صفوی بوده و در دوره شاه عباس ثانی، حکومت کرمانشاه را داشته، مسجد باشکوهی را در محله خواجه، به طرف تلواسکان (تل واژگان، ترواسکان) در تاریخ ۱۰۹۰ق ساخته که هنوز باقی است و به نام مسجد تلواسکان نامیده می‌شود. وی با فاصله‌ای از همین مسجد و در نزدیکی قلعه طبرک، مدرسه‌ای تأسیس

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۵۴ - ۲۵۵؛ ابوالقاسم رفیعی

مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۰؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۸۰.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۵۵ - ۲۵۶.

کرده، که هم‌اکنون وجود ندارد و آثاری از آن باقی نمانده است.^۱

مدرسه شیخ لطف‌الله

مدرسه‌ای بوده که شیخ لطف‌الله میسی در آن رسماً عهده‌دار تدریس بوده و مولانا رجبعلی تبریزی (م ۱۰۷۰ق) که از علما و زهاد و تلاشگران عالم علم بوده نیز در آن تدریس می‌کرده است. این مدرسه همان مدرسه خواجه ملک است که از مهم‌ترین مدارس اصفهان و مرکز تجمع علما و فضلا بوده و چون شیخ لطف‌الله میسی، به صورت رسمی، مدرّس و سرپرست اصلی آن بوده، به نام آن بزرگمرد نیز نامیده می‌شده است. البته مدرسه به نام بانی آن، خواجه ملک نیز نامبرده می‌شده و می‌شود.^۲

مدرسه صدر اعظم

شاردن، در دنباله ذکر بازار لوافان و بازار خراطان، می‌نویسد:

و بعد بازار خلّاجان که به مسجد صدر ختم می‌شود (مراد، همان مسجد شیخ لطف‌الله است) وصل به مسجد، سردر قصر محمد مهدی، نخست وزیر و برادرش شیخ الاسلام است، که هر دو دارای یک سردر است. بالاتر از آن، مدرسه بزرگی است که همانام مسجد و در یک زمان و به وسیله یک بانی ساخته شده است. بالای سردر و داخل این مدرسه، کتیبه‌هایی است که اندرزهایی بسیار عالی دارد و محض نمونه چند مورد آن را ذیلاً می‌نگاریم:

«سنگ بدخشان به تربیت آفتاب لعل شود.» «آنچه توانی بیاموز، چه علم ناقص بهتر از جهل کامل است.» «از زمین دل خویش بیخ درخت بدی را بیرون آر و این کار را در جوانی بکن و به پیری حوالت مده.» «اگر می‌پنداری که بدی آن چنان بزرگ است که نمی‌توان آن را از

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۵۶؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۷۶.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۵۶؛ محمدطاهر نصرآبادی، تذکره نصرآبادی، ص ۱۵۴؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۸۱.

بُن برافکنند، به تو می‌گویم هنگامی که بزرگ‌تر می‌شود، چگونه آن را
ریشه کن می‌کنی.»

ظاهراً این مدرسه، همان مدرسه خواجه ملک است و مشخص نیست که عبارات پندآموز
فوق به چه صورتی، عربی یا فارسی و در قالب شعر یا حدیث، بوده است.^۱

مدرسه صفویه (صفوی)

مدرسه‌ای در پشت باغ شرکت هند و هلند، در محله بی‌نقابان بوده و در زمان شاه عباس
اول (کبیر) دایر و طلبه‌نشین بوده است. شاه صفی قبل از آنکه به سلطنت برسد، ساکن این
مدرسه بوده و جریان خواب عجیب ملامحمدتقی مجلسی، در همان جا به او خبر داده شده
است. ملامحمد شولستانی (م ۱۰۸۵ق) که از شخصیت‌های معروف و مشهور به شمار می‌رفته،
مدرس مدرسه صفویه بوده است.

ظاهراً مدرسه صفویه، از مدارس تأسیس شده دوران حکومت صفویه است، ولی در
کتابخانه ملی ملک، نسخه‌ای از کتاب الموجز، تألیف علی بن حزم قرشی، به خط نسخ مسعود
بن محمد بن محمد، موجود است که در تاریخ سه‌شنبه سلخ جمادی الاولی ۷۷۲ق در مدرسه
صفویه دار الملک اصفهان، استنساخ شده است. این تاریخ نشان می‌دهد که مدرسه صفویه در
قرن هشتم (قبل از دوره صفویه) دایر و محل سکونت و فعالیت علمی بوده است.

نسخه‌ای از تهذیب الأحکام شیخ طوسی (کتاب طهارة و صلوة) به خط نسخ محمدتقی بن
محمد صالح بن حاجی گنجی اردبیلی، به تاریخ غره محرم ۱۰۵۸ق موجود است که در مدرسه
صفویه اصفهان نوشته شده است.^۲

مدرسه عباس آباد

یکی از هفت مدرسه محله عباس آباد و کوی مستهلک (نزدیک شاهزاده ابراهیم) مدرسه‌ای
در محل فعلی تقاطع خیابان عباس آباد و خیابان ابوذر بوده که اکنون اثری از آن وجود ندارد.

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۵۷ و سفرنامه شاردن، ص ۴۶؛

سید مصلاح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۸۵.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۵۸ - ۲۶۰ و ابوالقاسم رفیعی

مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۴؛ سید مصلاح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۱۹۵.

این مدرسه از آثار دوره صفویه است و در جوار مسجد معروف عباس آباد، جزء مساجدی بوده که مرحوم علامه محمدباقر مجلسی اعتکاف در آنها را جایز می‌شمرده است. نصرآبادی، در تذکره خود در شرح حال شیخ عماد، برادرزاده ملاگرامی، می‌نویسد: «در مسجد جامع عباس آباد اصفهان حجره دارد و به داده خدا، قانع شده ممنون کسی نمی‌باشد.» از این عبارت معلوم می‌شود که مسجد جامع عباس آباد و مدرسه و حجرات آن، حالت ترکیب مسجد و مدرسه داشته و همانند شمار دیگری از مساجد جامع اصفهان بوده که ترکیبی از مسجد و مدرسه است.^۱

مدرسه عیدیه (سعیدیه)

در فهرست کتابخانه ملی ملک، از نسخه‌ای از کتاب معین الفکر، تألیف ابن ابی‌جمهور احسائی یاد شده که به خط نستعلیق هدایه‌الله بن عبدالله جزائری است و در ربیع الأول ۱۰۱۷ق در شهر اصفهان، در مدرسه عیدیه یا سعیدیه، استنساخ آن پایان یافته است. از این مدرسه و خصوصیات آن چیزی به دست نیامده، جز اینکه طبق مطلب بالا، در نیمه اول قرن یازدهم معمور و مسکون بوده است.^۲

مدرسه فاضل هندی^۳

در کتاب انساب خاندانهای مردم نائین، به مناسبت ذکری از محله کران اصفهان، آمده است: مسجد و مدرسه فاضل هندی و موقوفات زری بافها و مسجد نیمه تمامی که مرحوم حجت الاسلام حاج آقا منیر، بنا نهاد، ولی از این مدرسه که در نقشه سال ۱۲۹۹ شمسی اصفهان، ترسیم سید رضاخان هویدا است، اکنون اثری باقی نیست. از عبارت فوق معلوم می‌شود که این مدرسه فاضل هندی، از زمان آن بزرگمرد تا زمان

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۶۰.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۶۰ - ۲۶۱؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۳۱۳.

۳. ملایه‌الدین مشهور به فاضل هندی، فرزند تاج‌الدین حسن یا «مولی تاجا» است و از شاگردان مجلسی دوم بوده است. و در کتاب ریحانة الادب، ج ۴، ص ۴۷۲، فوتش را به سال ۱۰۵۸ق ذکر نموده است.

شروع حکومت پهلوی اول، باقی بوده و همانند بسیاری از مساجد و مدارس و ابنیه دینی، در دوره حکومت پهلوی، از بین رفته است.^۱

مدرسه فاطمیه

از مدارسی است که در قرن یازدهم دایر بوده و به نوشته آثار ملی اصفهان، در سال ۱۰۶۷ق طلبه‌نشین بوده است، ولی در حوادث دورانهای پس از صفویه، از بین رفته است. در کتابخانه دانشکده حقوق تهران، نسخه‌ای از جلد دوم من لایحضره الفقیه به شماره ۴۲۱ موجود است که شمس‌الدین بن اسماعیل طالش، آن را در رمضان ۱۰۶۷ق، در این مدرسه در شهر اصفهان کتابت کرده است. همین نویسنده نسخه‌ای از مشیخه من لایحضره را در سال ۱۰۹۳ق نوشته است.^۲

مدرسه قاسمیه هاشمیه

مدرسه‌ای در محله باغ مراد اصفهان (که هم اکنون خیابان گلزار از آن می‌گذرد) بوده و روحانیت خاصی داشته است، ولی اکنون اثری از آن نیست. در سال ۱۱۱۶ق کتابی در آن مدرسه نوشته شده که نسخه آن نزد سید عبدالحجه بلاغی بوده است. ظاهراً این مدرسه در فتنه افغانها از بین رفته است.^۳

مدرسه قرچقای بیک یا مدرسه کلباسی

مدرسه‌ای در نزدیکی مسجد حکیم بوده که به وسیله قرچقای بیک، در زمان شاه صفی تأسیس گشته است. حاجی نصرت که خواجه او بوده، سنگابی در سال ۱۰۷۵ق در زمان شاه عباس دوم وقف می‌کند که در کتیبه آن سنگاب، اشعاری نقش بسته که اشاره به تأسیس مدرسه، توسط قرچقای بیک دارد. احتمال دارد حاجی کلباسی (م ۱۲۶۱ق) مدرسه دیگری در همین منطقه تأسیس نموده باشد که وسعت آن یک جریب بوده و مدتی پس از فوت آن

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۶۱؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرقی، ص ۲۰۹.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۶۱ - ۲۶۲؛ ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۴، و سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرقی، ص ۲۱۱.

۳. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۶۲؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرقی، ص ۲۱۳.

بزرگمرد، در سال ۱۳۵۷ق تخریب و تبدیل به خانه شده است.

ولی احتمال دیگری نیز هست که مدرسه کلباسی (یا مدرسه کوچه کلباسی) و مدرسه قرچقای بیک یکی بوده باشند. یعنی حاجی کلباسی، مدرسه قرچقای بیک را تعمیر کرده و یا در آن تدریس نموده، لذا به نام آن بزرگمرد نامیده شده است، نه آنکه مدرسه جداگانه‌ای را تأسیس کرده باشد.

فقیه و اصولی و محقق عظیم الشان، آقا سید محمدحسن مجتهد اصفهانی، (م ۱۲۶۳ق) که از شاگردان ملاعلی نوری و حاجی کلباسی بوده و صاحب تألیفات فراوان و از جمله یک دوره فقه در شش جلد و کتاب مهجة الفؤاد در شرح ارشاد علامه در چهارده جلد است، از ساکنان مدرسه حاجی کلباسی به شمار آمده است.

همچنین مرجع بزرگ جهان شیعه، مرحوم آیت‌الله العظمی حاج آقا حسین طباطبایی بروجردی (م ۱۳۸۱ق) در دوره اقامت خود در اصفهان، مدتی در این مدرسه، تحصیل علم کرده است.

نسخه‌ای از التلخیص ابن‌رشد اندلسی (در علم منطق)، در کتابخانه ملی ملک وجود دارد که در آغاز نسخه، چند سطر الجوهر النضید علامه حلی آمده و به خط نویسنده نسخه یاد شده، در مدرسه قرچقای بیک، در سال ۱۰۷۱ق نوشته شده است.

شخصی به نام صفی‌الدین بن فخرالدین بن نورالدین بن علی عاملی، در سال ۱۱۰۴ق، در مدرسه قرچقای بیک ساکن بوده، و دو رساله به نامهای: «الصحیفة» و «الوجیزة» از آثار شیخ بهایی را کتابت کرده است.^۱

مدرسه قطبیه

میرزا طاهر نصرآبادی، صاحب تذکرة الشعراء، درباره میرزا باقر تبریزی، نوه قاضی زین‌العابدین تبریزی، می‌نویسد:

میرزا باقر، نواده‌اش جوان قابل صالح فاضلی است، در تحصیل علوم سعی بسیار نموده، حقا که باقر علوم و جامع کلمات است، استفاده علوم

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۶۲ - ۲۶۴؛ ابوالقاسم رفیعی

مهراآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۵؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار‌العلم شرق، ص ۲۱۴.

از خدمت بندگان علامی، آقا حسین خوانساری نموده و باب توفیق به هدایت ایشان، بر وی گشوده، تدریس مدرسه قطبیه و تقسیم گندم و گوسفند تبارزه (تبریزیها) به طریقی که با جد مرحومش بود، الحال با اوست.

میرزا حسین بن امیر خسرو قهپائی، در سال ۱۰۵۶ق نسخه‌ای از شرائع را که به خط عبدالقادر بن حیدر قهپائی نوشته شده بوده، نزد جمال‌الدین اردستانی در مدرسه قطبیه قرائت کرده است. نویسنده معاصر احتمال بسیار قوی داده است که مدرسه قطبیه، جزء مدارس هفت‌گانه محله مستهلک و عباس‌آباد باشد.^۱

مدرسه‌های قیصریه کهنه و کوچه عربان

شاردن، پس از ذکر بازار غاز و حمام خواجه عالم و گودی که محل مرغ فروشی بوده است، می‌نویسد:

نزدیک این گود، کوچه عربان است و به قیصریه کهنه ختم می‌شود که بالای آن، عمارت نقاره خانه قدیم بوده و قبل از شاه عباس کبیر، به هنگام شام و سحر نقاره می‌زده‌اند، تا آنکه میدان شاه را ساخته و نقاره‌خانه بدانجا انتقال یافت. این محله دارای مدارس و کاروانسراهاست که معروف‌ترین آنها کاروانسرای اردستانیها و کوچه‌ای نیز به نام کوچه یهودیها در آنجاست، و کنیسه مهم آنها در آن است... کمی پایین‌تر، قبرستانی است که مردم اصفهان، به سبب قبر کمال اسماعیل، آن را مقدس می‌دانند.

عبارات فوق که در مورد تمام یا قسمتی از محله جهانباره (جوباره، جویباره) است، نشان می‌دهد که مدرسه‌هایی در این قسمت وجود داشته (در دوره صفویه) که نه شاردن نام مشخص آنها را ذکر می‌کند و نه از طریق دیگر از خصوصیات این مدارس آگاهی حاصل شده است.^۲

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۶۴؛ سید مصباح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۲۱۵.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۶۵؛ سید مصباح‌الدین مهدوی،

مدرسه کشته

مدرسه‌ای در کوچه شیخ یوسف (ما بین خط نشاط و خیابان ملک) بوده که تا حدود شصت سال قبل (دوره حکومت پهلوی اول)، حیاط مدرسه و چندین حجره آن باقی بوده و در آن دوره، به وسیله همسایگان، غصب و تصرف گردیده و به صورت خانه مسکونی درآمد است.^۱

مدرسه کمرزین

شاردن، در محله میدان کهنه، از حمام و مدرسه و مسجد کمرزین یاد می‌کند، که اکنون به جز مسجد کمرزین، از بقیه بناهای یاد شده، چیزی باقی نمانده است. کتاب محیط ادب (مقاله اصفهان دار العلم شرق) این مدرسه را جزء مدارس قبل از دوره صفویه برشمرده است.^۲

مدرسه کوچک در محله سرنیم آورد

مرحوم سید جزائری در شرح زندگی خود می‌نویسد:

... فسافرنا إلى اصفهان و کنا جماعةً کثیرةً... فجلسنا فی مدرسة لیس فیها الا اربع حجرات فی (سرنیم آورد) و جلسنا فی حجره واحده و کنا جماعةً کثیرةً فکنا إذا نمنا فی تلك الحجره و أراد واحدٌ منا الإلتیاه فی اللیل لحاجة، إنتبهنا جميعاً....

از این عبارت، دو مطلب مهم استفاده می‌شود.

۱. فراوانی طلاب، تا جایی که جمعی زیاد آن هم با سابقه علمی، در یک حجره سکونت یافته‌اند.

۲. مدرسه‌ای در سرنیم آورد بوده که فقط چهار حجره داشته است و این مدرسه غیر از مدرسه نیم آورد است که دو طبقه می‌باشد و حجرات فراوان دارد و نیز غیر از کاروانسرای مجاور مدرسه نیم آورد است که مدت‌ها در حکم مدرسه ابتدایی برای مدرسه نیم آورد بوده و

ط اصفهان دار العلم شرق، ص ۲۲۴.

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۶۶؛ سید مصلح‌الدین مهدوی،

اصفهان دار العلم شرق، ص ۳۱۴.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۶۶؛ سید مصلح‌الدین مهدوی،

اصفهان دار العلم شرق، ص ۲۲۲.

طلاب مبتدی در آن تحصیل می‌کرده‌اند و سپس به مدرسه نیم‌آورد نقل مکان می‌نموده‌اند، زیرا مرحوم سید جزائری در هنگام اقامت در مدرسه یاد شده، از علما بوده و پس از مدتی اقامت در مدرسه، با علامه مجلسی آشنا می‌شود و آن بزرگوار او را به خانه خود می‌برد. مرحوم سید می‌نویسد:

... ثم بعد هذا، من الله على بالمعرفة مع استاذنا المجلسي آدم الله أيام سلامته، فأخذني إلى منزله و بقيت عندهم في ذلك المنزل أربع سنين تقريباً و قد عرفت أصحابي عنده فأيدهم بأسباب المعاش و قرأنا عليه الحديث.

از این عبارت استفاده می‌شود که مشکلات مالی مرحوم سید جزائری و دوستانش، با حمایت علامه مجلسی، حل شده و همگی از شاگردان علامه مجلسی گردیده‌اند.^۱

مدرسه گچ کنان

شاردن در سفرنامه خود، در محله میدان کهنه و بازار غاز،^۲ دو مدرسه، یکی به نام «گچ کنان» و دیگری به نام «مقصود عصار» دیده که نزدیک به هم بوده‌اند.^۳

مدرسه مادر شاه

مدرسه مادر شاه، بزرگ‌ترین مدرسه محله عباس‌آباد و محله مستهلک بوده و محل آن در نزدیکی امامزاده (شاهزاده ابراهیم) بوده است. بانی این مدرسه، مادر شاه عباس دوم بوده است. این مدرسه، مسجد نیز بوده و محرابی که در جنب آن وجود داشته، بسیار بزرگ بوده است. ولی در کتاب گنجینه آثار تاریخی اصفهان، در بخش معرفی مدرسه چهار باغ (مدرسه سلطانی) می‌نویسد: مدرسه چهار باغ یا مدرسه سلطانی، که آن را مدرسه (مادر شاه) نیز نامیده‌اند.... همچنین در کتاب آثار ملی اصفهان، از مدرسه چهار باغ به نام مادر شاه یاد شده است. ملا یحیی

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۶۷؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرقی، ص ۳۱۵.

۲. محله بازار غاز، اوایل خیابان ولی عصر فعلی و نزدیک فلکه سبزه میدان است.

۳. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۶۸؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرقی، ص ۲۲۵.

طالقانی، متخلص به فکری، در این مدرسه ساکن بوده است.^۱

مدرسه محرمیه

این مدرسه در شهر اصفهان، در تاریخ جمادی الاولی ۱۱۰۸ق، دایر بوده و محمد بن غنی جبلی، در آن اقامت داشته است. ظاهراً این مدرسه همان است که خواجه محرم (مہتر و سوگلی شاه صفی) در محله یزدآباد ساخته و در جوار آن مدرسه، کاروانسرای به نام خواجه محرم بوده و درآمد آن به مصرف شاگردان آن مدرسه می‌رسیده است.

در فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی (ع) رساله‌ای در نماز جمعه، تألیف مولانا محمد بن قاسم، از علمای نیمه دوم قرن یازدهم، معرفی شده که نسخه‌ای از آن، به خط محمد بن عبدالغنی جبلی، در مدرسه محرمیه اصفهان در تاریخ ۲۶ جمادی الاولی ۱۱۰۸ق تحریر یافته است.^۲

مدرسه محمد صالح بیک

در محله شیخ یوسف بناء، در سمت چپ محله خواجه، در سمت شرق، مدرسه‌ای به نام محمد صالح بیک وجود داشته که حمامی متصل و متعلق به آن بوده است و اکنون اثری از آن وجود ندارد.^۳

مدرسه مرتضویه

این مدرسه در سال ۱۱۱۱ق دایر بوده است، ولی از تاریخ تأسیس و نام بانی و خصوصیات بنای آن و نیز تاریخ از بین رفتن آن، چیزی در دست نیست.^۴

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۶۹؛ ابوالقاسم رفیعی مہرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۴۵؛ سید مصلح‌الدین مہدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۲۵۸.
۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۷۰؛ ابوالقاسم رفیعی مہرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۲؛ سید مصلح‌الدین مہدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۲۳۱.
۳. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۷۱؛ ابوالقاسم رفیعی مہرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۲؛ سید مصلح‌الدین مہدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۱۸۳ - ۱۸۴.
۴. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۷۱؛ ابوالقاسم رفیعی مہرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۲؛ سید مصلح‌الدین مہدوی، اصفهان دارالعلم شرق، ص ۲۳۲.

مدرسهٔ مریم بیگم^۱

یکی از مدارس مورد توجه که وقفنامه و محتوای آن، مورد نظر و دقت قرار گرفته و توجه مورخان و دانشمندان صاحب نظر، در مسائل میراث فرهنگی را به خود معطوف داشته، مدرسهٔ مریم بیگم است. این مدرسه، در مجاورت چهار سوق نقاشی و اول محلهٔ خواجه بوده و اکنون در اختیار اداره آموزش و پرورش و محل تحصیل دختران است. بانی مدرسه، مریم بیگم دختر شاه صفی بوده و این مدرسه را در سال ۱۱۱۵ ق ساخته و وقف کرده است.

مدرسهٔ مریم بیگم دالان بلندی داشته و پس از آن، صحن مدرسه بوده و در اطراف آن حجرات محل سکونت طلاب قرار داشته است. در طرف راست و چپ ایوان شرقی مدرسه، دو لوح سنگی مرمر نصب شده بوده، که مضمون آنها متمم وقفنامه و شرایط سکونت در مدرسه بوده است. این دو لوح، در مدرسهٔ مریم بیگم فعلی نگاهداری می‌شود و هر دو لوح به تاریخ ۱۱۱۶ ق و به قلم علی نقی امامی (خطاط مشهور آن زمان) است.

مهر و امضای عالم و مرجع بزرگوار زمان، میر محمد صالح خاتون آبادی، و عالم دیگری، به نام محمدباقر بن سید حسین، به علاوهٔ شخص مریم بیگم، در این وقفنامه جلب توجه می‌نماید. مدرس رسمی مدرسهٔ مریم بیگم، شخصی به نام آقا شیخ علی بوده که در هنگام انتخاب شخصی برای منصب شیخ الاسلامی اصفهان، یکی از چهار نامزد این منصب بوده است.^۲

مدرسهٔ مشعلدار باشی

مدرسه‌ای در حدود کوچهٔ کرمانی و بازارچهٔ کلانتر بوده است که از مشخصات آن چیزی در دست نیست.^۳

۱. مریم بیگم، زنی با فضیلت و علم دوست و مورد توجه بوده است. لذا شیخ رضی‌الدین، محمد بن بهاء‌الدین محمد بن مولی حسن علی بن مولی عبدالله تستری، کتاب شرح ادعیه الله را به نام او تألیف نموده است.
۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزهٔ علمیهٔ اصفهان، ج ۲، ص ۲۷۱ - ۲۷۴؛ ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۳۰ - ۳۴؛ لطف‌الله هنرفر، گنجینهٔ آثار تاریخی اصفهان، ص ۶۶۲ - ۶۶۷؛ میرزا حسن خان جابری انصاری، تاریخ اصفهان، ص ۱۴۰، تصحیح و تعلیق جمشید مظاهری؛ جلال‌الدین همایی، تاریخ اصفهان، ج ۴، ص ۴۰۳؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرقی، ص ۲۳۸ - ۲۴۱.
۳. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزهٔ علمیهٔ اصفهان، ج ۲، ص ۲۷۵؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرقی، ص ۲۳۵.

مدرسه مقصود عصار

در محله بازار غاز، (اوایل خیابان ولی عصر(ع) فعلی و نزدیک فلکه سبزه میدان)، دو کاروانسرا و دو مدرسه، یکی به نام مقصود عصار و دیگری به نام گچ‌کنان (نزدیک به هم) وجود داشته است.^۱

مدرسه مقصودیه ناظریه

بنا به نظر سید مصلح‌الدین مهدوی، ظاهراً مراد از مقصودیه ناظریه، مدرسه‌ای است که بانی آن مقصودبیک، ناظر شاه عباس و بانی چهار سوق مقصود بوده و احتمالاً مدرسه در همان محدوده چهار سوق مقصود و مسجد شاه (جامع عباسی) قرار داشته است. در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نسخه‌ای از کتاب خلاصه الأذکار، تألیف مرحوم فیض کاشانی، به شماره ۳۸۱۰ موجود است که آن را بایزید بن نظام‌الدین عبدالرزاق بسطامی، در پنج‌شنبه ۲ ربیع الثانی سال ۱۰۹۹ق، در مدرسه مقصودیه ناظریه کتابت نموده است.^۲

مدرسه میرزا خان

شاردن در حدود محله دار البطیخ، از خانه و مدرسه‌ای به نام میرزا خان یاد می‌کند. وی از والیان زمان شاه عباس کبیر بوده است.^۳

مدرسه و مسجد میرزا رضی

شاردن، پس از ذکر کاخ میرزا رضی، می‌نویسد:

وصل به کاخ میرزا رضی، مسجدی است بدین نام، که او خود بنا نهاده و دو طبقه و اتاقهای زیادی دارد که در آن طلاب علوم دینی و ادباء، مسکن می‌گزینند. حوض مقابل شبستان است. این مسجد در بزرگ دارد و مانند سایر مساجد، زنجیری از آن در آویخته است.

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۷۵.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۷۵؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۲۴۲.

۳. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۷۶؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دار العلم شرق، ص ۲۵۱.

در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نسخه‌ای از کتاب تهذیب الأحكام شیخ طوسی، به شماره ۱۷۱۹ وجود دارد که محمدکاظم بن ملا محمدتقی لقمانی مازندرانی، در سال ۱۰۹۳ق در مدرسه میرزا رضی، در اصفهان از نوشتن آن فارغ گردیده است. همچنین نسخه‌ای از کتاب برهان شفاء به وسیله محمد رضا قمی، در سال ۱۰۸۰ق در مدرسه میرزا رضی نوشته شده که این نسخه در کتابخانه شخصی سید مصلح‌الدین مهدوی موجود است. محل مدرسه میرزا رضی، در حوالی قصر منشی (منشی الممالک) نزدیک خیابان نشاط فعلی بوده است. میرزا رضی،^۱ پسر حوا بیگم، دختر شاه عباس کبیر است.^۲

مدرسه میرزا عبدالله افندی

محقق بزرگ، میرزا عبدالله افندی جیرانی اصفهانی، که عالمی بسیار متتبع و دانا به فنون متداول بوده است، در جوار منزل خود مدرسه‌ای ساخته بوده که در آن به افاده و تدریس اشتغال داشته است.

میرزا عبدالله افندی، صاحب کتاب نفیس و ارزشمند ریاض العلماء، ظاهراً ساکن محله جیران بوده و طبق تحقیق عباس بهشتیان، محله جیران، جنب کارخانه پروین، (واقع در خیابان پروین فعلی) در قسمت شرقی کوهسار قرار داشته است. بر این مبنای محل مدرسه یاد شده در محله جیران (خیابان پروین فعلی) بوده و در دوران آبادی و گسترش اصفهان، معمور بوده و در فتنه افغان، متروکه و مخروبه گردیده است.^۳

مدرسه میرزا قاضی

شاردن در ضمن شرح محله نیم‌آورد می‌نویسد: میان این محله، گود نسبتاً بزرگی است به نام گود نیم‌آورد که بالاتر از آن، کاروانسرای فیل و کوچه موتابان و سپس قصر و مدرسه میرزا

۱. شاردن در مورد میرزا رضی چنین می‌نویسد: میرزا رضی با وجود کوری، زیبا روی و خوش‌منظر است. او عالم ریاضیات به ویژه در جبر و مقابله است که تصاویر و محاسبات ریاضی را با چوبهای کوچکی انجام می‌دهد و علاقه شدیدی به ساعت‌های جیبی و ساعت‌های دیواری دارد.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۷۶ - ۲۷۷؛ ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۱؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرقی، ص ۲۵۲ - ۲۵۳.

۳. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۲، ص ۲۷۹ - ۲۸۰.

قاضی شیخ الاسلام است.^۱

مدرسه نجفقلی بیگ

این مدرسه را نجفقلی بیگ ناظر، در اصفهان ساخته و در تاریخ ۱۱۰۴ق معمور بوده و در آن تاریخ، جلال‌الدین محمد بن عمادالدین محمود لاهیجی، نسخه‌ای از تہذیب را از کتاب زکات تا آخر باب اجارات، تحریر نموده است. اکنون اثری از این مدرسه وجود ندارد.^۲

مدرسه نجفیہ، معروف به مدرسه توشمال باشی

این مدرسه در اواخر قرن یازدهم دایر بوده و در سال ۱۰۸۴ق محمدطاهر بن حاج محمود اشتهاردی، نسخه‌ای از شفاء بوعلی را در آن نوشته است. نسخه یاد شده در کتابخانه فرهنگ اصفهان (وابسته به مدرسه سلطانی، چهار باغ) موجود است.^۳

مدرسه نزدیک مسجد لبنان

مدرسه‌ای از هفت مدرسه محله عباس‌آباد (متعلق به دوره صفویہ) بوده و در نزدیکی مسجد لبنان در دنباله کوچه نگارستان قرار داشته که باقی مانده آن، به صورت نمازخانه کوچکی در خیابان اردیبهشت درآمده است.^۴

مدرسه نواب

در کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، نسخه‌ای از من لا یحضره الفقیہ، اثر شیخ صدوق، به خط نسخ محمد علی بن محمد رضا تونی خراسانی، وجود دارد که در سال ۱۱۴۵ق در اصفهان، در مدرسه نواب نوشته است. در کتابخانه مسجد اعظم قم، نسخه‌ای از مقاصد العلیة فی شرح الألفية از شهید ثانی وجود دارد که به خط رفیع بن محمد بن مظفر حسینی دیهوکی

۱. سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرقی، ص ۲۵۶.

۲. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیة اصفهان، ج ۲، ص ۲۸۰ - ۲۸۱؛ ابوالقاسم رفیعی مہرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۰؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرقی، ص ۲۶۰.

۳. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیة اصفهان، ج ۲، ص ۲۸۱؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرقی، ص ۲۶۱.

۴. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیة اصفهان، ج ۲، ص ۲۸۱.

طبسی گیلکی، در تاریخ ۱۱۰۰ق در شهر اصفهان، در مدرسه نواب نوشته شده است. احتمال داده می‌شود که مدرسه نواب همان مدرسه شفیعیه احمدآباد باشد که در کوچه نواب بوده است.^۱

مدرسه وزیر (مدرسه صدر عامه)

شاردن در نزدیکی حمام شیخ بهایی و کوچه آقا شیرعلی، از مدرسه‌ای به نام وزیر موقوفات (صدر عامه) یاد می‌کند.^۲

هفت مدرسه خواجه

این عنوان، در بسیاری از کتابهای تاریخی و جغرافیایی مطرح شده و مراد از آن مدارس در محله خواجه به این نامهاست: ۱. مدرسه پریخان خانم ۲. مدرسه زینب بیگم ۳. مدرسه اسفندیار بیک ۴. مدرسه دده خاتون ۵. مدرسه ساروتقی ۶. مدرسه مریم بیگم ۷. مدرسه شاه حسن (اوزون حسن).

البته شاردن در سفرنامه‌اش، شمار مدارس محله خواجه را در زمان صفویه، هشت مدرسه می‌داند و چنین نوشته است:

محله خواجه، که آن را محله حسن آباد نیز می‌نامند... شامل یکهزار و یکصد و یازده خانه، و دوازده مسجد کوچک و بزرگ، و پانزده کاروانسرای بزرگ و کوچک، و هشت مدرسه، و بیست حمام، و دوازده بازار است.^۳

هفت مدرسه، دنبال نهر فرشادی^۴

در دنبال نهر فرشادی (در محله عباس آباد و کوی مستهلک) هفت مدرسه وجود داشته است که در کتب تاریخ و جغرافیا با همین عنوان (هفت مدرسه) از آن یاد می‌شود. از جمله: مدرسه شمس آباد و مدرسه آقا کمال خازن و مدرسه عباس آباد و مدرسه نزدیک مسجد لبنان

۱. همان، ج ۲، ص ۲۸۱ - ۲۸۲.

۲. همان، ج ۲، ص ۲۸۲.

۳. همان، ج ۲، ص ۲۸۲ - ۲۸۳.

۴. مهدوی در کتاب اصفهان دار العلم شرق علاوه بر مدارس مذکور، مدرسه قرچقای بیک و مدرسه قطبیه را نیز جزء مدارس هفت‌گانه ذکر کرده است.

و مدرسه مادر شاه.^۱ نویسنده کتاب ارزشمند گنجینه آثار تاریخی اصفهان (در صفحه ۸۰۳) به کتیبه‌ای اشاره نموده که متعلق به یکی از این هفت مدرسه است که از بناهای دوره صفویه و به وسیله آقا کمال خازن خزانه شاه سلطان حسین صفوی بنا شده است.

همچنین نویسنده کتاب آثار ملی اصفهان (در صفحه ۴۷۵) در مورد مدرسه شمس آباد چنین می‌نویسد: این مدرسه در محله شمس آباد واقع است و تزیینات ساختمانی داخل آن مشابه مسجد شیخ علیخان است که در زمان شاه سلطان حسین صفوی انجام شده است. کتیبه سردر مدرسه به خط ثلث سفید بر زمینه کاشی خشت لاجوردی رنگ چنین است:

قد وفق باتمام هذه المدرسة فی ایام سلطنة السلطان الاعظم الخاقان
الاکرم الافخم مروج مذهب الائمة المعصومین علیهم السلام شاه
سلطان حسین الموسوی الحسینی خلد الله ملکه و افاض علی العالمین
بره و احسانه عالیحضرت الاکرم امیرزا محمدمهدی ابن المرحوم میرزا
محمدتقی التاجر العباسابادی کتبه عبدالرحیم ۱۱۲۵.

میرزا محمدمهدی که ساکن محله عباس آباد بوده، در سال ۱۱۲۵ ق، یعنی در عهد سلطنت شاه سلطان حسین، به عمارت این مدرسه در محله شمس آباد همت گماشته است و کتیبه مزبور به خط عبدالرحیم جزایری، خوش نویس معروف عهدشاه سلطان حسین صفوی است. ثبت تاریخی این مدرسه به موجب تصویبنامه شماره ۴۸/۱۰/۱/۸۹۳ انجام شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. موحد ابطحی موسوی، ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمی اصفهان، ج ۲، ص ۲۸۳ - ۲۸۴؛ لطف‌الله هنرفر، گنجینه آثار تاریخی اصفهان، ص ۸۰۳ - ۸۰۴؛ ابوالقاسم رفیعی مهرآبادی، آثار ملی اصفهان، ص ۴۷۵؛ سید مصلح‌الدین مهدوی، اصفهان دارالعلم شرقی، ص ۲۷۶ - ۲۷۷.